

Az átmenet tragédiája: fejlődés, romlás, szétesés

Magyarország esete, 1990–2020

66

E tanulmányban a magyarországi gazdasági és politikai átmenet elmúlt harminc éves történetét elemzem. Ez a meglehetősen hosszú történelmi korszak három szakaszra osztható, amelyek érdekes módon szinte tökéletesen egybeesnek a naptári évtizedekkel. Az első szakasz, amelyik az elmúlt évszázad végéig tartott, a gyors reformok és az intézményépítés kora. Magyarország ekkor sikeresen bevezette azon szerkezeti reformok legtöbbszörét, amelyek elengedhetetlenek egy olyan kicsi és nyitott gazdaság számára, amelyik föl akar zárkózni a nyugati termelékenységhez és életszínvonalhoz.¹

A második szakasz 2001 és 2010 között a romlás évtizedeként írható le. A szerkezeti reformok megtorpantak. A felemelkedő politikai osztály úgy gondolta, nemcsak lehetséges, hanem kívánatos a költségvetési fegyelem mellőzése. Ahogy közeledett az EU-belépés időpontja

(2004), a növekvő nyugati támogatások lehetővé tették az ésszerű és szakszerű gazdaságpolitika feladását. Pazarló túlköltekezés párosult egyre szélesedő korrupcióval. A nagy visszaesés (Great Recession) már sebezhető gazdasági helyzetben találta Magyarországot. Az amerikai Lehman Brothers Bankház bukása (2008. szeptember 15.) után egy héttel a magyar kormány rákényszerült arra, hogy pénzügyi támogatásért folyamodjon az EU-hoz, az IMF-hez és a Világbankhoz.

A harmadik szakasz a 2010-2020 közötti évtizedet öleli fel. Ez két-ségkívül a szétesés kora. Nem csak a szakszerű gazdaságpolitika szűnt meg teljesen, hanem mögötte minden szakmailag vezérelt gondolkodás is. Orbán Viktor populista-nacionalista önkényuralmi rendszere módszeresen lerombolta a jogállamot, kiüresítette a demokrácia alapvető intézményeit. A korrupció és a lopás a hivatalos kormánypolitika rangjára emelkedett. Végül az önkényuralmi rendszer, miközben óriási mértékű hasznot húzott az EU támogatásaiból, hozzákötötte magát Kínához és Oroszországhoz, céltudatosan aláásva az EU egységét és biztonságát. A miniszterelnök körül kialakult Magyarországon egy új, korrump oligarchia, amelyik bekebelezte az államot (state capture) és keményen beásta magát minden lehet-

¹ Felépíttem azoknak a szerkezeti reformoknak a mátrixát, amelyek abszolút elengedhetetlenek tekinthetők a sikeres átmenethez. Az elmúlt harminc évben ezeket a reformokat olyan mértékben egymással összefüggőnek tekintettem, hogy ezek alkotják a *reformok kritikus tömegét*. Ez talán egy szemléletes kifejezési módja annak az üzenetnek, hogy nem lehet kiválasztani a népszerűeket és elhalasztani, vagy visszafordítani a népszerűtleneket. Ahhoz, hogy az átmenet sikeres és végleges legyen, minden reform bevezetendő annak érdekében, hogy egymást erősítő pozitív hatásuk teljes mértékben kibontakozhasson. (Bokros, 2013a)

séges demokratikus változás ellen. Az új rezsim büszkén vallja magát az ún. „illiberális demokrácia” megtestesülésének, prototípusává vált a populista-nacionalista rendszereknek. Elődökre talált mindenekelőtt Oroszországban, Törökországban és Közép-Ázsia országainak többségében, utódra pedig – legalább egy ideig – Lengyelországban. Nyilvánvaló azonban, hogy nem illiberális demokráciáról van szó, hanem olyan oligarchikus önkényuralomról, amely nyíltan elutasítja a liberalizmust, miközben burkoltan tagadja a valódi képviseleti demokráciát is. Mivel a jogállam a gazdasági felzárkózás abszolút nélkülözhetetlen feltétele, így bizonyos, hogy a mai magyarországi állapotok akadályát képezik a gazdasági fejlődésnek és a felzárkózásnak is.

Fejlődés (1990–2000)

Magyarországot az átmenet első évtizedében sokan követendő modellnek tekintették nemcsak politikai, hanem gazdasági teljesítmény alapján is. Noha a többpárti demokráciába történő békés átmenet csaknem tökéletesen sikerült és sokan a legjobb gyakorlatként említették (pl. Tótkés, 1996), a gazdasági reformok jól összezsírozott rendszere, amelyeket az első két demokratikus kormány vezetett be, elnyerték a mértékadó nemzetközi közvélemény elismerését.

Az átmenet története megmutatta, hogy a kiinduló feltételek nagyon sokat számítottak (Balcerowicz, 1995). E tekintetben Magyarország szerencsés helyzetben volt. A gazdaság részleges piacosítása az 1968-ban elindított új gazdasági mechanizmus (ÚGM) révén nem

csak azt eredményezte, hogy az ország külkereskedelmének felét már a nyugattal bonyolította le, hanem ami még fontosabb, figyelemre méltó változást hozott a piaci kultúrához való hozzáállásban is. Vezetők tízezrei nem csak állami vállalatoknál, hanem kis magáncégeknél is elsajátították a tőkés piacgazdaság szempontjából alapvető működés képességeit. A piaci viselkedés és a képviseleti demokrácia iránti nyitottság valószínűleg jelentős mértékben hozzájárult a viszonylag sima, békés és megegyezéssel átmenethez (Kornai, 2008).

Az átmenet első nyolc éve alkotta meg a dicsőséges évtized lényegét. Az első demokratikusan megválasztott kormány² rendkívül fontos kínálati oldali reformokat vezetett be. Ezek közül a legfontosabb az alábbiak:

1. A kormány megalakulása után a privatizáció előmozdítása végett átalakította az Állami Vagyonyügynökséget (ÁVÜ). Óriási jelentőségű, hogy Magyarország elkerülte a tömeges privatizáció buktatóit, amelyek oly sok kárt okoztak azokban az országokban, ahol ezeket alkalmazták.³
2. A magyar állam a privatizáció hagyományos módszereit választotta: az állami vállalatok ellenőrző pakettjét eladta jó hírű szakmai befektetőknek, akiknek többsége el-

² Az első demokratikus kormány többségét a Magyar Demokrata Fórum (MDF) alkotta, amelynek vezetője Antall József volt, a neves konzervatív történész liberális családi háttérrel. Sajnálatos módon Antall József nem tudta kitölteni hivatali idejét, mert rákos volt és a halálos betegség elvitte 1993. decemberében.

³ A tömeges privatizáció szörnyű tapasztalatait a legjobban Jezek (1997) műve foglalja össze.

- kerülhetetlenül külföldi volt. Rövid időn belül óriási mennyiségű külföldi működőtőke-beruházás áramlott a hazai gazdaságba. 1991-1996 között Magyarországra került az összes KEE-befektetés fele.
3. Zöldmezős beruházások mellett hatalmas mennyiségű új tőke érkezett a korábbi állami vállalatokba is, ami elősegítette azok modernizálását és feltőkésítését. Ez tette lehetővé, hogy sok korábban állami vállalat túlélte a kapitalista piacgazdaságba való átmenet nehézségeit.
 4. A hatalmas mértékű külföldi adósság és a fizetéseképtelenségre felszólító szirénhangok ellenére a kormány a pénzügyi csőd elkerülését választotta. Ez igen pozitív döntésnek bizonyult, mert ellenkező esetben a csőd hosszú időre megállította volna a privatizációt és a működőtőke beáramlását.
 5. Tömeges privatizáció és reprivatizáció helyett a kormány kárpótlási jegyek kibocsátását határozta el, ezeket pedig különböző csoportoknak adta át. A törvény nem csak azokat jogosította fel kárpótlási jegyek átvételére, akik a kommunizmus idején elvesztették vagyonukat, hanem azokat is, akiket üldöztek a kommunizmust megelőzően és az alatt.
 6. Az eljárás erőteljesen csökkenő hozadékú volt, így a kibocsátott jegyek a jogosultakat csak jelképes mértékig kárpótolták. A társadalom üdvözölte az üzenetet: mindenki szenvedett a faszizmus és a kommunizmus idején, nagyobb kárpótlás egyeseknek növelte volna az összes többi terhét.
 7. Kis és közepes méretű magánvállalkozások (KKV) tízezrei jöttek létre és kaptak támogatást a privatizációs folyamat eredményeképpen. Kisméretű üzemegységeket kiemeltek a korábbi nagy, bürokratikus állami vállalatok keretei közül, amelyeket a dolgozók kedvezményes hitelekkel vehettek meg.
 8. Az Antall-kormány jó minőségű törvényeket alkotott (másokat kijavított) a kínálati oldali alkalmazkodás ösztönzése végett. Legjelentősebb ezek közül a privatizációról, a csőd- és felszámolási eljárásról, a kereskedelmi bankokról, az értékpapírok kereskedelméről, a tőzsdéről, a számvitelről, a veszteségek elszámolásáról stb. hozott törvények voltak. (Részletesebb elemzés található erről: Bokros 2014, 2015 munkáiban.)
- A kínálati alkalmazkodást elősegítő gyors és minőségi lépések viszonylag sima és kiegyensúlyozott átmenetet eredményeztek különösen a KKE-térség többi országához viszonyítva. A GDP reálértékben mindössze négy évig csökkent és az összeített visszaesés nem haladta meg a 20 százalékot. Az infláció megugrott, de a 30 százalékot mindössze 1991-ben haladta meg. A munkanélküliség 12 százalékra nőtt és viszonylag hosszú ideig kétszámjegyű maradt. (Nyilvánvalóan a privatizáció rövid távú hatása a főlegesen munkaerő elbocsátása volt, hiszen a legtöbb állami vállalatban a veszteség éppen a túlfoglalkoztatottságból fakadó alacsony termelékenység következménye volt.) Az átmeneti (transzformációs) válság minden jelensége megfigyelhető volt Magyarországon is, de jóval kisebb mértékben, mint a többi KKE-országban.

Volt azonban egy fontos terület, ahol az első demokratikus kormány nem végezte el szükséges házifeladatát: újra meg újra elhalasztotta a költségvetési kiigazítást. Néhány korai és bátoratlan lépés után, amelyek 1991 őszen kiváltották a taxisok blokádját, a kormány meghátrált és többé nem mert kezdeményezni semmiféle jelentős lépést a jövedelmek költségvetési újraelosztása és szociális támogatások tekintetében, amelyek korábban a „koraszülött jóléti állam” jelzőt biztosították Magyarországnak.⁴

Az igazság pillanata 1994 tavaszán, a második demokratikusan megválasztott kormány hivatalba lépésének idején érkezett el. A balközép koalícióban a vezető szerepet az átépített szocialista párt játszotta. Ez utóbbi, noha abszolút többséget szerzett a választásokon, szövetségre lépett a Szabad Demokraták Szövetségével (SZDSZ). A nemzetközi tőkepiacok az év második felében elkezdtek spekulálni azon, hogy miként terjed majd tovább a világban a fizetésképtelenség. Az 1994 decemberében kitört mexikói tequila-válság⁵ után csak

⁴ Kornai János, a neves magyar közgazdász vezette be ezt a szemléletes kifejezést a magyar valóság leírására. Kornai a jóléti állam reformjára szólított föl minden posztoszocialista országban.

⁵ Az 1994-es elnökválasztást megelőzően a hivatalban lévő kormány expanzív monetáris és fiskális politikába kezdett. Ennek finanszírozása végett a mexikói költségvetés rövid lejáratú, hazai valutáért megvásárolható, de amerikai dollárban visszafizetendő kincstárjegyeket bocsátott ki, így vonzotta a külföldi tőkét. Mexikó abban az időben élvezte a külföldi befektetők bizalmát az észak-amerikai szabadkereskedelmi egyezmény (NAFTA) aláírása után. A Chiapas állambeli véres felkelést és Luis Donaldo Colosio elnökjelölt meggyilkolását követően fellépő politikai bizonytalanság nyomán azonban a befektetők

idő kérdése volt, mikor következik Magyarország.

„A stabilizációs programot, amelyet 1995. március 12-én egy rendkívüli kormányülés után jelentettünk be, szándékosan úgy alakítottuk ki, hogy annak bevezetése gyorsan javítsa a pénzügyi egyensúlyt anélkül, hogy a gazdaságot újra mély recesszióba taszítaná. Célunk az volt, hogy széttörjük azt a húszéves ördögi kört, amely szerint vagy nem túl magas növekedést mutatott fel a magyar gazdaság, miközben gyorsan romlott pénzügyi egyensúlya, vagy helyreállt az egyensúly, de közben a gazdaság stagnált, vagy teljesítménye visszaesett.” (Bokros, 1988, 250-251. oldalak)

A fentiek tükrében a stabilizációs program elemei a következők voltak:

1. Azonnali 9 százalékos forintleértékelés az egyensúlyi árfolyam elérése végett. Még fontosabb, hogy az MNB bevezette a csúszó leértékelés politikáját előre bejelentett és egyre kisebb havi lépésekkel.
2. 8 százalékos ideiglenes vámpótlék bevezetése a GDP másfél százalékanak megfelelő költségvetési többletjövedelem beszedése végett. A vámpótlék mértéke minden fél évben 2 százalékponttal csökkent, így két év alatt megszűnt. Ez tovább erősítette a gazdaságpolitika kiszámíthatóságát.

nagyobb kockázati prémiumot követeltek a mexikói eszközökön. Válaszképpen a mexikói központi bank beavatkozott a valutapiacon a peso árfolyamának védelmében. Ez azonban sikertelen volt és a központi bank valutataralékai kimerültek. 1994. december 20-án a peso-t jelentősen leértékelték, két nappal később pedig lebegő árfolyamot vezettek be. A jogi értelemben vett csődöt az USA és az IMF 50 milliárd dolláros hitelével tudta elkerülni, amit 1995. januárjában szerveztek meg.

3. Miközben a valuta leértékelése mindenkit érint, a vámpótlék alkalmazható szelektíven. 1995-ben a vámpótlék megfizetése alól mentesült az energia behozatala a még magasabb infláció elkerülése végett. Nem terhelte vámpótlék a kivitel közvetlen importelemeit és a gépek behozatalát sem.
4. Az intézkedéseknek ez az összeállításuk hozzájárult az export 8 százalékos növekedéséhez és az import 4 százalékos csökkenéséhez ugyanabban az évben. 1995-ben a külkereskedelmi mérleg és a folyó fizetési mérleg látványosan javult; a folyó mérleg hiánya az előző évi 9,5 százalékról 5,7 százalékra csökkent.
5. Több intézkedés történt, amely nem csupán megszorító jellegű volt, hanem a hazai társadalom különböző rétegei közötti tehermegosztás egyenlőbbé tételét célozta. A szociális támogatásokat a legkisebb jövedelműekre összpontosítottuk, díjköteles lett néhány nem életmentő gyógyítási szolgáltatás és bevezettünk egy jelképes mértékű felsőoktatási tandíjat.
6. A kormány legfájdalmasabb intézkedése a reálbérek jelentős csökkentése volt a hazai munka nemzetközi versenyképességének növelése végett. Noha az IMF a stabilizációs programot emiatt heterodoxnak minősítette, ez eredményes volt. A reálbérek átlagban 11 százalékkal, a közszolgáltatások területén 16 százalékkal csökkentek.
7. Ezt úgy értük el, hogy folyamatosan tárgyaltunk a szakszervezetekkel. A munkavállalók elfogadták a névleges béreknek az inflációnál jóval alacsonyabb mér-

tékű emelését, mert világossá tettük, hogy minél magasabb a bérnövekedés, annál nagyobb lesz az árak emelkedése is. A szakszervezetek becsületére legyen mondva, hogy elfogadták ezt az érvelést, így nem voltak sztrájkok és tüntetések Magyarországon.

8. A program egymással jól összehangolt intézkedései nyomán a magyar gazdaság képes volt elkerülni a visszaesést, sőt mind 1995-ben, mind pedig 1996-ban másfél százalékos növekedést mutatott fel. A különleges program révén az ország sikerrel kitört a stop-go ciklusok ördögi köréből. Az 1995-ös stabilizációs- és reformprogram a magyar gazdaságban korábban soha nem tapasztalt fenntartható fellendülést alapozott meg.

Volt két további lépés, amely szorosán véve ugyan nem tartozott a stabilizáció programjához, de érdemes megemlíteni, mert hozzájárult a magyar gazdaság fenntartható növekedéséhez. Az egyik a bankok és a közüzemek magánosítása volt, ami nemcsak a szóban forgó területek szolgáltatásai minőségének javítását segítette, hanem tetemes költségvetési bevételt is eredményezett. Fontos, hogy a gáz- és áramszolgáltató vállalatok privatizációjából származó óriási bevételt teljes mértékben a külföldi államadósság csökkentésére használtuk föl. Ez a mesteri húzás⁶ jelentősen hozzájárult a külföldi adósság csökkentéséhez és elosztatott minden félelmet a pénzügyi egyensúly felborulását illetően.

⁶ A kormányfő mérges volt és tombolt, de a koalíciós pártok támogatták a pénzügyminiszter lépését.

A másik kulcsfontosságú lépés a nyugdíjreform volt, aminek bevezetésére – sokévi előkészítő munka után – a második demokratikus kormány hivatali idejének utolsó évében került sor. A reform lényege a többpilléres nyugdíjrendszer létrehozása volt kötelező és önkéntes magánnyugdíjjal.⁷ Az ugrópont a tőkefedezeti pillérek kialakítása volt. A magánnyugdíj csak a munkaerőpiacra újonnan belépők számára vált kötelezővé, de mások is csatlakozhattak ehhez a pillérhez. A reform népszerűsége jól megmutatik abban, hogy több mint kétfélmillió foglalkoztatott így döntött. A reform sikere ugyanakkor megnövelte a felosztó-kirovó nyugdíjrendszer átmeneti hiányát. Mint később látni fogjuk, ez jó ürügyet kínált a második Orbán-kormánynak ahhoz, hogy felszámolja a kötelező magánnyugdíj-pénztári rendszert 2011-ben.

A múlt évszázad utolsó évtizedének második fele a gyors, beruházásokkal fűtött, exportvezérelt és pénzügyileg fenntartható növekedés aranykorának bizonyult. Nem tagadható, hogy mindez nagyon kedvező feltételeket teremtett nem csak a nyugathoz való felzárkózás meg-

kezdéséhez, hanem lehetővé tette, hogy Magyarország részt vegyen a NATO (1998) és az EU bővítésének (2004) első körében. A pozitív gazdasági és politikai erők jótékonyan egymást erősítették. A gyors talpra állás és a fenntartható fejlődés széleskörű várakozásai önbeteljesítő proféciónak bizonyultak.

Persze nem volt minden rózsaszínű. A gyors átalakulásnak voltak vesztesei, akik vágyakoztak a „régii szép idők” biztonságáért. Sokan nem tudtak jól alkalmazkodni az új versenyhelyezethez, mert nem volt piacképes tudásuk. A privatizáció néhány esetben hatalommal való visszaélést és korrupciót mutatott, ami a bennfentes érdekek érvényesülését, meg nem érdemelt gazdagodást, politikai botrányokat eredményezett. Ez termékeny talajt kínált az ellenzéknek a populista-nacionalista propaganda számára. A csalódások hulláma segítette a Fidesznek megnyerni az 1998-as választásokat. Habár az új kormány jobbközép pártok koalíciója volt (a Fidesz akkor még nem volt nyíltan antiliberális), a gyülekező populista erők piac- és demokrácia-ellenes színezete már világosan megmutatkozott. Az első Orbán-kormány (1998-2002) megállította minden szerkezeti reformot, sőt megpróbálta némelyiket visszafordítani (így például a nyugdíjreformot). Szerencsére ezek az erőfeszítések sikertelennek bizonyultak. Az egyetlen komoly fordulat a gazdaságpolitikában került sor. Két évig még nagyjából folytatódott az előző kormány takarékos és felelős költségvetési politikája. Az ezredforduló után kibontakozó világ-gazdasági megtorpanásra (dot-com válság) és az Egyesült Államok elleni terrortámadások nyomán eluralkodó

⁷ 1998 ebben a tekintetben kulcsév volt nemcsak Magyarországon, hanem sok más közép- és kelet-európai országban. Magyarország volt az első, amelyik bevezette a többpilléres nyugdíjrendszert 1998-ban, ezt követte Lengyelország 1999-ben, Lettország 2001-ben, Bulgária, Horvátország és Észtország 2002-ben, Szlovákia és Románia 2005-ben. Érdekes módon Csehország a kötelező magánnyugdíj-pénztárakat csak 2012-ben indította, Szlovénia pedig még később. Ez világosan mutatja, hogy azokban az országokban, ahol a társadalom nem tekintette a felosztó-kirovó állami nyugdíjrendszert megfelelőnek és kielégítőnek valószínűleg könnyebb volt meggyőzni a lakosságot a reform előnyeiről. (Holzmann & Hinz, 2005, 150-159. oldalak)

pesszimizmusra éles gazdaságpolitikai fordulattal igyekezett válaszolni. A fiskális alkoholizmus és a gazdasági populizmus az ezredforduló pillanatában kezdődött.

Romlás (2001–2010)

A negatív irányú gazdaságpolitikai fordulat egyetlen mondatban összegezzhető: a megelőzően követett (i) export által vezérelt, (ii) beruházásokkal fűtött, (iii) pénzügyileg fenntartható növekedés helyett az új stratégia a (i) fogyasztás által hajtott, (ii) eladósodással fűtött, (iii) pénzügyileg fenntarthatatlan növekedés volt. A romlás évtizede ezzel a büszkén vállalt új irányzattal fémjelezhető.

Az új kurzus jelképe a kétéves költségvetés bevezetése volt, ami 50%-os béremelést tartalmazott a köztisztviselők számára és elindított új költséges programokat, így például jelentős támogatást lakáshitelekhez. Ezzel egyidőben az MNB új elnöke feladta a monetáris stabilizáció utolsó elemét, a nemzeti valuta előre bejelentett mértékű csúszó leértékelését. A forint azonnal és nagymértékben felértékelődött, ami az importot olcsóbbá tette. Szerencsére a megelőző hat évben komoly javulás történt a termelés hatékonyságában és az export termelékenységében, ami ezt az állam által okozott sokkot megemészthetővé tette a gazdaság számára.⁸

⁸ A csúszó leértékelő árfolyampolitika – lényegében árfolyam-manipuláció, mielőtt ezt a fogalmat bevezették volna – megszüntetése szükséges és elkerülhetetlen volt, mert a közelgő EU-tagság a teljes valutakonvertibilitást írta elő. Noha a teljes konvertibilitás összhangban lehet a rögzített árfolyammal, a jegybank túlzott devizapiaci beavatkozása nem elfogadható az egészséges piacon.

Populista és népszerű intézkedései ellenére a Fidesz elvesztette a következő választást 2002-ben. Fontos emlékezni arra, hogy miért. Ahelyett, hogy ígéretet tettek volna az összehangolt gazdaságpolitikához való visszatérésre, az ellenzéki szocialisták még több költséges ajánlottak a hangzatos „jóléti rendszerváltás” programja keretében. Részükről ez nem egyszerűen kampányfogás volt, hanem komolyan gondolták és mihelyt hatalomra jutottak, elkezdték megvalósítani.

Medgyessy Péter koalíciós kormányának (2002–2004) a megelőzőre épülő, de kibővített populista gazdasági programja az alábbi módon összegezzhető:

1. A Fidesz-kormány által végrehajtott 50 százalékos köztisztviselői béremelést a balközép kormány kiterjesztette a közalkalmazottakra. Mivel ez a csoport négyszer nagyobb, ez a lépés azonnal óriási költségvetési hiányt okozott. (A gyógyításban dolgozók ennél többet akartak és azonnal sztrájkoltak.)
2. A minimálbért adómentessé tették. Egy átmeneti gazdaságban ennek az a nyilvánvaló eredménye, hogy nő az adóelkerülés és az adócsalás. Sok alkalmazott ezután papíron csak a minimálbért kapta, fizetése többi részét pedig zsebbe.
3. A lakásvásárláshoz és -építéshez elnyerhető nagyvonalú támogatásokat az új kormány kénytelen volt némileg csökkenteni az óriási költségvetési hiány nyomán. Visszont kiengedték a szellemet egy másik palackból.
4. A lakosság elkezdte felvenni a devizaalapú jelzáloghiteleket azért, hogy előnyre tegyen szert a devizához kapcsolódó alacsonyabb

kamatokból. Az árfolyamkockázatot azonban teljes mértékben a hitelfelvevők viselték. Ez időzített bombának bizonyult (lásd később).

5. A Medgyessy-kormány bevezette a 13. havi nyugdíjat annak ellenére, hogy mindenki évente csak 12 hónapig fizetett korábban nyugdíjárulékot. A propaganda kizárólag arról szólt, hogy mit „érdemelnek” a nyugdíjasok, nem pedig arról, hogy a felosztó-kirovó nyugdíjpilér mit képes fizetni.
6. Mindezen intézkedések és egyéb gátlástalan költsékező programok azonnal jelentős ikerhiányt eredményeztek, mind az államháztartás, mind pedig a folyó fizetési mérleg hiányát. Sem a magánszektor, sem az állam nem volt képes fedezni túlköltségesét saját megtakarításaiból.
7. Medgyessy és utódja⁹ bevezette azt, amit gazdasági ciklust erősítő, tehát prociklikus gazdaságpolitikának nevezhetünk. Mivel a gazdaság teljes kapacitáskihasználtsággal működött, a költségvetési ösztönzés nem a növekedést gyorsította, hanem az inflációt és az eladósodást, serkentette a behozatalt és elrontotta az ország külső és belső pénzügyi egyensúlyát.
8. A fenntartható fejlődés délibábját egy időre felmutatták a megnövekvő EU-támogatások. Ráadásul 2004-2008 a világméretű fellendülés időszaka volt, ami sok nyugati

kormány számára is lehetővé tette, hogy büszkén és teljesen elfelejtkezzenek a költségvetési felelősségről.

Időközben azonban Magyarországot előntötte egy mély politikai válság nem sokkal a 2006-os országgyűlési választások után.¹⁰ Ezen túlmenően három félénk reformlépés ellen az egyre vadabb és populistább ellenzék sikeres népszavazást kezdeményezett. A három téma a (i) háziiorvosi vizitdíj, a (ii) kórházi ápolások napidíja és a (iii) tandíj voltak. (Ez utóbbit – mint láttuk – 1995-ben vezették be.) A 2008 márciusában tartott népszavazás mindhárom elutasította és a kormány még aznap éjjel visszavonta azokat. A magyar állam hajója kormányozhatatlanná vált és tehetetlenül sodródott a válság felé. A formálódó világgazdasági és pénzügyi válságban a 7 százalékos folyó fizetési mérleg hiány és az ennek megfelelő nagymértékű külföldi kölcsönfelvétel fenntarthatatlannak bizonyult. A kérdés nem az volt, hogy lesz-e csőd, hanem csak az, hogy mikor következik be.

Ahogy említettem, a kormány kénytelen volt nemzetközi pénzügyi

⁹ Medgyessy Pétert 2004 őszén felváltotta Gyurcsány Ferenc a kormányzó szocialista pártban végrehajtott palotapuccs nyomán. A vezetőváltásnak semmi köze nem volt a gazdaságpolitika irányához. Bizonyítja ezt az a tény, hogy a Gyurcsány-kormány hajszálpontosan ugyanazt a gazdaságpolitikát folytatta egészen a következő parlamenti választásokig, amelyekre 2006 tavaszán került sor.

¹⁰ A politikai válságot a miniszterelnök titkos beszéde váltotta ki, amit a 2006-os választások megnyerése után tartott. Ebben a beszédben a kormányfő elismerte, hogy a hazudtak az ország gazdasági helyzetéről. A beszédet, amelyet sok káromkodás tarkított, titokban felvették és kicsempészték a politikai ellenzék részére, amely nyilvánosságra hozta azt 2006. szeptemberében az önkormányzati választások előtt. Az a tény, hogy a kormány megtévesztette a választókat, komoly zavargásokhoz vezetett a fővárosban. Az állami televízió székházát kifosztották és felgyújtották. Az 1956-os forradalom 50. évfordulóját sikerült erőszakos cselekményekkel „megünnepelni” Budapest utcáin. A kibontakozó események teljes mértékben megbénították a kormányt maradék hivatali idejére és megfosztották minden legitimitációtól. (Debreceeni, 2012).

segítségért folyamodni mindössze egy héttel a Lehman Brothers bankház bukása után. 20 milliárd eurót mozgósított az Európai Bizottság (EB), az IMF és a Világbank. Sok havi habozás után a miniszterelnök lemondott és helyére lépett a technokrata Bajnai Gordon a kormány hivatali idejének maradék egy évére.¹¹ Bajnai hozzáértőnek bizonyult és sikeresen stabilizálta a gazdaságot. Az állami foglalkoztatásban befagyasztották a béreket, eltörölték a 13. havi bért és nyugdíjat, a családi pótlék nem nőtt, a lakástámogatások pedig csökkentek. A nyugdíjkorhatár 65 évre emelkedett és a kormány fontolgatta egy piaci értékkel arányos ingatlanadó bevezetését. Sajnos a rövid életű technokrata kormánynak nem volt sem ideje, sem politikai támogatása reformokat bevezetni. A pénzügyi stabilizáció azonban önmagában nagy eredmény.

Talán fölösleges megjegyezni, hogy a megszorító intézkedések nem voltak népszerűek és a bevezetésük szükségességét körülvevő értelmi ködöt tovább fokozta az ellenzék felelőtlen propagandája. Ennek következtében sok szavazó előre érezte, hogy a Fidesz visszajön a hatalomba a 2010-es választások után. Tömegek remélték a megváltást a szocialisták okozta gazdasági válság után. Kevesen várták azonban a populistá-nacionalista Fidesz kétharmados győzelmét és azt, hogy győzelme után azonnal megkezdje az alapvető jogállami intézmények és a liberális demokrácia lebontását. Elemezve a párt 2009-ben megjelent választási

programját semmi jel nem mutatott arra, hogy a Fidesz egy új rezsimet kíván létrehozni, pláne nem valamit olyasmit, amit később büszkén „illiberális demokráciának” nevezett el. A program elfödte a valódi szándékot a szűken gazdasági természetű kérdések vonatkozásában is. Miközben joggal ostorozták a szocialista kormányt azért, mert mély válságba sodorta az országot, nem volt semmi a programban, ami a további pénzügyi stabilizációra utalt volna. Ehelyett részletesen leírta a tervezett népjóléti intézkedéseket. A program jelentős adócsökkentést és -egyszerűsítést ígért (így sörálátét méretű adóbevallást) és kívánatosnak hirdette meg az euró bevezetését. Több, mint egy évtized múltán ma talán mindenki számára világos, amit józanul már akkor is tudható volt, hogy a Fidesz-program tele volt rózsaszín, megvalósíthatatlan ígéretekkkel, amelyeket ráadásul sohasem szándékoztak betartani. („Ne azt figyeljék, amit mondok, hanem azt, amit csinálok” – nyilatkozta később Orbán.) Így kezdődött a „nagy hazugság” máig tartó korszaka Magyarországon.

Mély gazdasági és pénzügyi válságban felelős politikai szereplők magatartása még jobban számít, mint sima vitorlázás idején. Kevesen nőttek föl a feladathoz.

A Fidesz szélsőséges populistává lett, a szocialista párt pedig aktívan segítette a kétharmados győzelemhez.

Ez nagyon fontos megjegyzés. A 2010-es választások idejére Magyarország politikai tájképe alapvetően megváltozott. Egy új szélsőjobb-

¹¹ Ez formailag egypárti szocialista kormány volt, amit az SZDSZ kívülről támogatott.

dali párt alakult meg 2003-ban¹², de nem sikerült bejutnia az országgyűlésbe a 2006-os választásokon. Viszont az év őszén erőteljesen részt vett a zavargásokban. Számukra a miniszterelnök titkos beszédének nyilvánosságra kerülése kiváló alkalom volt arra, hogy nevük ismertségét és pártjuk elismertségét megnöveljék. A 2010-es választások előtt a szocialisták úgy döntöttek, hogy elhatárolják magukat korábbi szövetségesüktől, az SZDSZ-től. Ez utóbbi választási szövetséget kötött az MDF-fel. Annak érdekében, hogy növelje szavazatainak és parlamenti helyeinek számát, a Szocialista Párt együttműködött a Jobbikkal és közösen akadályozták az SZDSZ-MDF pártszövetség jelöltjeinek regisztrációját. Az „árulás” oly mértékben sikeres volt, hogy az MDF-SZDSZ pártszövetség nem tudott országos listát állítani, ezért nem sikerült bejutnia a parlamentbe, ami pedig azt eredményezte, hogy a Fidesz kétharmados többséget szerzett. Mérlegelve a történelmi felelősséget, fontos emlékezni arra, hogy a szocialisták nem pusztán mély gazdasági és pénzügyi válságba sodorták az országot, hanem legutolsó cselekedetükkel aktívan hozzájárultak a Fidesz elsőprő győzelméhez.¹³

A Fidesz kétharmada lehetővé tette a demokrácia lebontását Magyarországon (Bokros, 2019). Két-ség nem fér hozzá, hogy ez képviseli a politikai rendszerváltás óta eltelt

időszak legtragikusabb mozzanatát az elmúlt 33 év történelmében. A 2010-es fordulat után megkezdődött a szétesés és a hanyatlás Magyarországon.

Szétesés (2010–2020)

Nem demokratikus rendszereket a hatalmi politika elsődlegessége jellemzi. Orbán Viktor második kormánya által bevezetett, majd a harmadik, a negyedik és az ötödik által tovább kiterjesztett illiberális önkényuralom ilyen rendszer. Egy szorosan összefűzött oligarchia személyes anyagi és politikai érdekei határozzák meg nemcsak a politikai intézmények, hanem a gazdaság, a társadalom, a jog, a kultúra és az erkölcs intézményeinek formáját, tartalmát és hatókörét is.¹⁴ Ebben az értelemben a posztkommunista rendszerváltás visszafordításának vagyunk szemtanúi, ama modernizációs folyamat teljes megfordításának, amelynek keretében a gazdaság és a társadalmi élet fontos szférái visszanyerték autonómiájukat, viszonylagos függetlenségüket.¹⁵

Ha a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet joggal nevezhető fejlődésnek, akkor ez a fejlődés nyilvánvalóan visszafordult Magyarországon az elmúlt évtizedben. Hatalmi politika, nyers személyes érdekek és durva ideológia ismét felülkerekedtek a gazdaságon, a társadalmon,

¹² Az új párt a Jobbik volt. Sikeresen felváltotta a korábbi szélsőjobboldali alakulatot, a Magyar Igazság és Élet Pártját (MIÉP), amely képviseltette magát a parlamentben az első Fidesz-kormány idején (1998-2002).

¹³ Bokros Lajos: A baloldal árulása. A választások előtti ellenzéki együttműködés tényei és tanulságai. Élet és Irodalom, 2018. június 29.

¹⁴ Bokros Lajos: Az állami homlokzatú oligarchikus önkényuralom politikai gazdaságtana. Élet és Irodalom, 2023. december 21.

¹⁵ „Míg a politika a kommunizmusban fontosabb volt, mint a gazdaság, ez nem jelenti azt, hogy a kapitalizmusban ez fordítva van. A politika és a gazdaság közötti kölcsönhatás a kapitalizmusban sokkal finomabb, sztochasztikus, aprólékos és kiegyensúlyozott.” (Bokros, 2013. 58. oldal)

a kultúrán és az erkölcsön. A modernizáció szétesése, amit az átmenet intézményépítő folyamatainak erőszakos visszafordítása fémjelez, visszatérést jelent az antimodern világhoz.¹⁶

A jogállam felszámolása

Mihelyt átvette a hatalmat, az Orbán-kormány elsöprő módon hozzákezdett a magyarországi jogrend átszabásához. Uralmának első évében sok került 356 törvény meghozatalára, vagy korábbiak átírására. Ezek közül a legfontosabb az új alkotmány előkészítése és elfogadása volt, ami a nyilvánosság és a parlamenti ellenzék teljes kizárásával történt. Az új alkotmányt, amelyet a Fidesz-nyelv német mintára „Alaptörvénynek” nevezett el, a parlament 2011. április 25-én, a választások után alig több, mint egy évvel, 2011. április 25-én fogadott el.¹⁷ Az alaptörvény 2012. január elsején lépett életbe.

Ez az írás azonban nem alkotmányos kérdésekről kíván szólni. Ezért elegendő csak két dolgot jelezni, ami a szétesés mértékét tükrözi. Az egyiket kifejezi az új alaptörvény nyelve, sőt címe: ahelyett, hogy a köztársaság alaptörvénye lenne, „Magyarország alaptörvénye” címet viseli. Az állam korábbi hivatalos nevének helyettesítése az ország nevével végigvonul az egész szövegen, mintha a kettő azonos lenne. De a torzítás nem véletlen, hanem világos célt szolgál: a rezsim mindig igyekszik azonosítani magát az egész országgal.¹⁸

Másodsorban az Alaptörvény, amelyet a kormány eredetileg „gránit szilárdságú” alkotásnak nevezett, és úgy vélte, hogy hosszú ideig nem módosul, már tíz alkalommal változott az elmúlt 12 évben. A módosítást minden egyes esetben egy hét, vagy annál rövidebb idő alatt tárgyalta és fogadta el az országgyűlés. Ha egy kormány képes ilyen durván figyelmen kívül hagyni nemcsak a társadalmat, hanem a törvényhozást is, ez önmagában rengeteget elmond arról, hogy milyen mélyre süllyedt a parlamentáris demokrácia.

A legfontosabb intézkedések, amelyek a jogállamra jellemző fékek és egyensúlyok rendszerének felszámolását eredményezték, a következők:

¹⁶ Magyar értelmiségiek között nincs egyetértés az Orbán-rezsim eredetét és természetét illetően. Egyesek úgy vélik, hogy az Orbán által vezetett csoport elsősorban bünszöveget, amelyik az államot maffiaállammá tette annak bekebelezése révén. Ez a felfogás figyelmen kívül hagyja az ideológiát (Magyar, 2016). Mások fenntartják azt a nézetüket, hogy a képviselők által „illiberális demokráciának” nevezett rendszer a faisztoid mutáció látható megjelenési formája. Lásd Ungváry (2014). Magam részéről ez utóbbi megközelítéssel értek inkább egyet mert elfogadom, hogy a (i) rendszernek van világosan kitapítható ideológiája és (ii) rengeteg intézkedése közvetlenül visszatükrözi torz és romboló, sok tekintetben embertelen és antiszolidáris világnézetét.

¹⁷ A 2010-es országgyűlési választások első fordulóját vasárnap, április 11-én tartották, egy nappal azután, hogy hírhedt katyn-i mérszárulás helyszínének meglátogatására érkező magas rangú lengyel állami tisztviselőket szállító repülőgép lezuhant Szmolenszknél, Oroszországban. A tragédia haljós előjelnek bizonyult a magyar választásra.

¹⁸ A durva torzítás rendszeresen megjelenik a kormány propagandájában, amikor az ellenzék képviselőit hazaárulóknak, a nép ellenségeinek bélyegzik, vagy a kormány kijelenti, hogy a „haza nem lehet ellenzékben”. Ez azt sugallja, hogy a kormány céltudatosan és következetesen igyekszik azonosítani magát a hazával, az általa uralt államot az egész országgal. Pedig az országba az állam mellett a *társadalom* is beletartozik. A Fidesz-nyelv gyönyörűen visszatükrözi azt az önkényuralmi felfogást, ami a társadalmat az állam függvényében képzele el.

1. A sajtószabadság erőteljes korlátozására az első között, már 2010. júniusában sor került. A kormány néhány hetilap és internetes portál kivételével megsemmisítette az összes kritikus hír- és véleményforrást. Ma minden napilap és televíziós csatorna a kormány utasításait követi. A független rádióadókat zaklatják (Klubrádió) és felszámolják (Tilos Rádió).
2. Az Alkotmánybíróság hatásköre a lehető legszűkebb körre van korlátozva, többé nem képes a társadalmi élet fontos területeiről ítéletet alkotni, még ha lenne is ilyen szándéka. De régóta nincs, hiszen már minden tagját a Fidesz nevezte ki. Az AB megszűnt a kormány mindenhatóságát bármilyen módon korlátozni képes fék és ellen-súly lenni.
3. Arányos képviselő helyett a választási rendszer alapvetően egyéni választókerületeken alapul, ahol a győztes mindent visz, ráadásul még a győztes párt is kap bónuszt. Az ellenzéki pártok ezért rákényszerülnek közös jelöltek állítására minden választókerületben, ha nyerni akarnak.
4. A köztársaság, a Számvevőszék, a Kúria elnökei Fidesz kinevezettek. A legfőbb ügyész és az ügyészség teljesen alárendelt a kormánynak, ezért visszautasít minden vizsgálatot, amit kormányzati korrupció gyanújával kezdeményeznek. Hazánk nem tagja az új Európai Ügyészségnek sem.
5. A bíróságok függetlenségét jelentősen csökkentette az Országos Bírói Hivatal (OBH). Ennek vezetője, természetesen újabb Fidesz-kinevezett, saját hatáskörben áttehet ügyeket egyik bíróságról a másikkra és maga állapíthat meg jutalmakat és büntetéseket az egyes bírák számára, stb. Ezzel az igazságszolgáltatás mint hatalmi ág függetlensége elveszett.
6. Az MNB és a Gazdasági Versenyhivatal (GVH) vezetői Orbán csatlósai, akik mindig híven követik gazdájuk akaratát. Mindkét intézmény elvesztette önállóságát, nem teljesíti törvényben előírt feladatát. A jegybank a hazai infláció legfőbb forrása, a Versenyhivatal pedig monopóliumokat épít, véd és torzítja a versenyt, a. Egyik sem számít féknek vagy egyensúlynak a gazdaság irányításában, a gazdasági jogállamban.
7. A kormány létrehozott egy központosított hivatalt a közoktatás irányítása és ellenőrzése végett (korábban KLIK, ma Klebelsberg Központ). Tanítók és tanárok kinevezése kizárólag ennek a hivatalnak a kényétől és kedvétől függ. A tiltakozó tanárokat a tankerületek vezetői azonnal elbocsátják. A közoktatási intézményekben a félelem légköre uralkodik. Az iskolák gazdálkodási önállósága megszűnt, a települési önkormányzatok iskolateremtő és iskolafenntartó szerepe kevés kivétellel elveszett.
8. A tanszabadság jelentős korlátozását mutatja, hogy a kormány saját törvényeit folyamatosan módosítva és megszegve elüldözte Budapestről a Közép-Európai Egyetemet (CEU), meghívta a kínai Fudan egyetemet, amelynek jóformán minden költségét a magyar állam fedezi. Szűk magánérdekeket megtestesítő, abszolút hozzá nem érti emberekből álló álkuratóriumok alá helyezte a leg-

több állami egyetemet, felszámolta a korábban világszínvonalú Színház- és Filmművészeti Egyetemet.

9. A Fidesz-kormány saját képére formálta át a települési önkormányzatok rendszerét. Az önkormányzatok saját bevételi forrásai rendre elapadtak, elsorvadtak. A koronavírus válság utáni túlköltekezés nyomán fellépő pénzügyi nehézségek újabb források központosítására adtak alkalmat. Az önkormányzati autonómia gazdasági alapjait lényegében felszámolták.

Ezek csak kiragadott példái annak, hogy az Orbán-kormány miként nyomult be a társadalmi életnek azokra a területeire, amelyek jogállamban önállóak, vagy függetlenek kellene, hogy legyenek a végrehajtó hatalom minden kemény kezű beavatkozásától. Azonban ez a néhány példa is szemléletesen megmutatja, hogy a szabadságelvű népuralom (liberális demokrácia) és az intézményi fékekkel és ellensúlyokkal működő jogállam megszűnt létezni Magyarországon.¹⁹

Annak ellenére, hogy a NATO és az EU tagja, Magyarország többé nem működőképes parlamenti demokrácia. Az illiberális demokrácia fából vaskarika. A jogállami intéz-

¹⁹ Ellentétben azzal, amit az Európai Néppárt vezetői gyakran még ma is mondanak, hogy a kormány intézkedései „fenyegetik” a jogállamot, szükséges megérteni, hogy a *jogállam és a joguralom már elpusztult Magyarországon*. Ezért minden olyan szankció, amelyik jövőbeni intézkedések nyomán esetleg bevezethető, immár céltalan. Egy önkényuralmi rendszernek, amelyik büszkén vallja magát illiberálisnak, nincs szüksége új intézkedésekre; amit eddig bevezetett, az bőven elegendő hatalmának korlátlan ideig való meghosszabbításához.

ményeket, a fékek és ellensúlyok egész rendszerét felszámolták. A demokrácia homlokzata lehet, hogy fennmaradt, de az intézmények üres kagylóhéjak, amelyek nem teljesítik feladataikat és nem képesek alátámasztani a jogállamot.²⁰ Valójában a jogot újfent alárendelték a személyes érdekek elsőbbségét megtestesítő hatalmi politika szeszélyes és napi követelményeinek. Ez döbbenetes hasonlóságot mutat a korábbi kommunista rendszerrel, ahol a törvényhozás és jogalkalmazás a hatalmi politika szolgálóleányává silányult. Magyarország politikai, gazdasági, sőt kulturális élete egyre inkább egy végtelenül hataloméhes és korrupt oligarchia markába került. Ezt fokozza az ország keleti kiszolgáltatottsága, növekvő függése hasonlószerű diktatórikus rendszerektől. Nem csoda, hogy a magyar gazdaság immár elmarad a legtöbb közép-európai országétól a versenyképesség és a felzárkózás vonatkozásában.

A gazdaság intézményi szétesése
Tekintettel a kedvezőtlen, sőt tovább romló jogi és politikai környezetre, nem meglepő, hogy a piac intézményei is jóvátehetetlen károkat szenvedtek.²¹ Noha autoritáriánus rezsimek dönthetnek úgy, hogy a jogállam bizonyos intézményeit megőrzik annak érdekében, hogy gazdaságuk azért fejlődjön és virágozzék, ez ritkán fordul elő és rövid

²⁰ Ungváry Rudolfnak igaza van akkor, amikor hangsúlyozza a fasisztoid mutáció magyarországi változatának rejtett és rejtőzködő, lopakodó jellegét. (Ungváry, 2014)

²¹ Ennek szemléletes politikai gazdaságtani leírása megtalálható a már idézett cikkemben, Bokros (2023)

ideig tart.²² Hazánkban a virágzó piaci gazdaság nem élte túl a kormány támogatásait.

A legfontosabb intézkedések, amelyek hozzájárultak a piaci intézmények felszámolásához, vagy súlyos eltorzításához, az alábbiakban foglalhatók össze:

1. Az Orbán-kormány felszámolta a kötelező magánnyugdíj-pénztárakat már 2010-2011-ben, visszafordítva ezzel az átmeneti szerkezeti reformok egyik legjelentősebb lépését. Négy mozzanat kívánkozik kiemelésre. Először, a kormány az egész műveletet nyílt zsarolással kezdte: a pénzügyminiszter kijelentette, hogy aki nem lép vissza a felosztó-kirovó rendszerbe, az elveszti várományát az állami nyugdíjra annak ellenére, hogy évekig fizette járulékát a társadalombiztosítási nyugdíjrendszerbe.²³ Másodszor azok kényszerültek cselekedni, akik tagjai akartak maradni a magánnyugdíj-pénztáraknak, nem pedig azok, akik elfogadták a kormány ajánlatát. Harmadszor a magánnyugdíj-pénztárak által már felhalmozott nyugdíjcélú megtakarításokat a kormány elkobozta. Ez az összeg az akkori GDP 12 százalékra rúgott. Negyedszer a bevont állami kötvényeket a kormány nem használta teljes mértékben az államadósság csökkentésére, hanem

többletkiadásokat eszközölt, nem törődve a társadalombiztosítás implicit adósságának jelentős felgyülemelésével sem.

2. A kormány átfogó államosításba kezdett, főleg azokon a területeken, ahol (i) magáncégek nem tudnak belépni a piacra, (ii) nincs vagy egészen kicsi az exportképesség és (iii) állandó, stabil jövedelemmel rendelkeznek. Ezek az ágazatok elsősorban a közüzemek és a bankok.²⁴ E két terület vállalatai 2010-ben a korábbi magánosítás eredményeképpen döntő többségükben külföldi szakmai befektetők tulajdonában voltak, akik rengeteg többlet tőkét fektettek be, korszerűsítették a cégek vezetését, egész működését. A Fidesz az államosítást azzal indokolta, hogy ezek „stratégiai” területek, ahol a vállalatoknak nemzeti, sőt még inkább állami tulajdonban kell lenniük. Az államosítás négy jellemzőjét kell kiemelnünk. Egyrészt a kormány durván túlfizette a külföldi tulajdonosokat, akik boldogan adták el vagyonukat az indokolatlanul magas árakon. Másrészt a szabályozást a kormány azonnal megváltoztatta annak érdekében, hogy a közüzemi díjak maradjanak alacsonyak, sőt nem egyszer csökkenjenek.²⁵ Harmad-

²² A legjobb példa ma erre Hong Kong. A jogállam nem egyeztethető össze az önkényuralommal.

²³ Természetesen ez nem volt igaz, nem lehetett igaz. De a polgárok ezt nem tudhatták előre. A pénzügyminiszter pökhendi arroganciája és nyilatkozatainak a társadalom tagjait szándékosan és tudatosan megtévesztő tartalma tökéletesen tükrözte a rezsim gátlatlanságát és alapvető becstelenségét.

²⁴ Valószínűleg olvasták korábbi könyvemet, amiben különválasztottam ezt a két területet a privatizáció főáramától amiatt, hogy itt az eladást megelőzően komoly mértékű szerkezetátalakításra és újraszabályozásra van szükség. Ezeknek az ágazatoknak a jellemzői meghatározóak mindkét irányban, akár magánosítás, akár államosítás történik. (Bokros, 2013, 102-126. oldalak)

²⁵ Ez az eredete hazánkban a hírhedt rezsicsökkentésnek, ami csodákat művelt a következő választásokon, különösen az alacsony jövedelmű, nyugdíjas tömegek körében, annak

részt az ártámogatás eltorzította a piacot, megsemmisítette az ösztönzést a hatékonyság növelésére, csökkentette a beruházásokat és aláásta a jövedelmezőség iránti érdekeltséget. Negyedrészt, ha egy vállalat veszteséges, akkor jóval könnyebb fejőstehénnek tekinteni, jóval könnyebb lopni belőle.

3. Ahelyett, hogy egyszerűsítette volna az adórendszert, az Orbán-kormány bevezetett egy sor szektorális különadót az állítólagos monopóliumok megbüntetésére végett. A telekommunikáció, a bankok, a kiskereskedelem, a hálózatos infrastruktúra és a hirdetések áldozatul estek az illiberális állam szabályozó haragjának. A büntetőadók többsége azzal a céllal került bevezetésre, hogy kiszorítsa a külföldi tulajdonosokat; az adóemelés bevezető lépés volt az államosításokhoz. Két vonatkozás megemlítendő. Először az, hogy itt is a kommunizmus logikáját követték; ugyanezt tették a kommunisták a második világháború után. Másodszor, hogy a büntető jellegű szektorális adókat egyszerre alkalmazták a gyorsan terjedő és testre szabott pénzügyi támogatásokkal. Nyilvánvaló, hogy az eredmény jelentős piactorzítás, de éppen ez volt a cél: a virágzó szabad piac helyett a magánvállalkozókat arra ösztönözték, hogy a kormány kegyeit keressék vagy legalább úgy viselkedjenek, hogy elkerüljék azokat a büntetéseket, amelyek lerombolhatták volna megélhetésüket és vagyonukat.

ellenére, hogy ártámogatás mindig inkább a magasabb jövedelműeknek kedvez. Lásd később Debreczeni (2012) és a 31. látjegyzetet.

4. Ugyanez a „furkósbot és mézesmadzag” megközelítés érvényesül az egyik legnagyobb költségvetési forráselosztó rendszer, a közbeszerzések során. Egyrészt a központi kormány befolyása nagyot nőtt az önkormányzatok kiüresítése nyomán. Másrészt az EU-támogatások mértéke olyan óriási volt, hogy még egy felelős és tisztakezű kormánynak is nehezebbé esett volna ezt hatékonyan elkölteni. Harmadrészt – a fentiek következtében – a közbeszerzések váltak az állami korrupció legfontosabb és leginkább látható melegágyává, ahol a rezsim csaknem mindig saját barátait és csatlósait hozza ki győztesnek.²⁶ Ezzel azt az üzenetet küldi a vállalkozók felé, hogy csak akkor lesznek sikeresek, ha részesei válnak az államot uraló korrump gépezetnek. Végül nyilvánvaló, hogy az EU-támogatások vészes segélyfüggőséget hoztak létre, ami önmagában erős piactorzító tényező. Az EU támogatásai, amelyek a GDP 3-5-7 százalékára rúgnak, a rezsimet pénzügyileg fenntarthatóvá teszik és maguk is hozzájárulnak a korrupció terjedéséhez. (A támogatások elapadása viszont ma komoly veszély forrása.)
5. A jegybanki pénzpolitikát is a korrupció és a csalás vezérli. Az MNB az alapkamatot a 2010-es években csaknem öt éven át túlzottan alacsonyan tartotta, beleértve a korábbi jelentős áremelkedést mutató időszakot is. A kinyilvánított

²⁶ Nem véletlen, hogy a Transparency International legutolsó felmérése szerint Magyarország 2023-ra az EU legkorrumpáltabb tagjává vált. Transparency International, Corruption Perception Index, 2023.

szándék a növekedés ösztönzése volt, ami újfent és szükségtelenül pro-ciklikus hatást gyakorolt. A valódi cél azonban egészen más volt: előidézni és engedni a forint leértékelődését. A nemzeti valuta értékének csökkenése nyereséget termelt a devizatartalékokon, ami két célt szolgált. Egyrészt a nyereségességet az MNB teljesen indokolatlanul a hatékonyság mércéjeként toltá föl. Másrészt világos jogi kötelezettsége ellenére a nyereség jelentős részét nem fizette be a költségvetésbe. Az általa vásárolt állampapírok egy részét áttekinthetetlen alapítványokba fektette, kivonva a költsékezést mind az országgyűlés, mind a társadalom ellenőrzése alól. (Ma az MNB veszteséges, beérett a romlás gyümölcse.)

6. A koronavírus járvány nyomán fellépő gazdasági visszaesés elensúlyozása végett a fölöslegesen laza monetáris politikát megfajelték eszméletlenül túlköltekező költségvetési politikával. A 2022-es választások előtt a Fidesz meghirdette a 13. havi nyugdíj azonnali és teljes visszaépítését, megemelt minimálbért és bérmínimumot, hat havi „fegyverpénzt” a rendőröknek és a katonáknak, valamint az SZJA visszafizetését a gyerekesek számára. Ezzel a lépéssel a kormány olyan mértékben felpörgette az inflációt, hogy az évekig a legmagasabb lett egész Európában. (a Fidesz-kormányt azután kapóra jöttek az Oroszország elleni, egyébként általa is elfogadott, megszavazott szankciók, mert hamis propagandával a magas inflációt a szankciók következményének állította be.)

7. A kormánynak nincs szándéka csatlakozni az eurózónához pontosan azért, hogy tartósítsa a korrumpált pénzfelhasználási mechanizmusok működését. Természetesen a valódi célt elrejteti a félrevezető populista-nacionalista propaganda.²⁷ A csatlakozást elkerülni ropant könnyű: egyszerűen nem kell teljesíteni az euró bevezetéséhez szükséges EKB-követelményeket. Nagy árat fizetünk ezért, mert a forint folyamatosan veszít értékéből, ami növeli az inflációt. Ez pedig gúnyt űz a bérek és a fizetések emelkedéséből. Végző soron tehát a hazai munkavállalók fizetik meg a kormány által űzött és szentesített korrupció összes gazdasági és társadalmi költségét.

8. A forint folyamatos értékvesztése nyilván előnyös az exportszektornak. Ezt külföldi stratégiai befektetők tartják kézben. A forintban mérve növekvő exportbevételek a rossz, kiszámíthatatlan gazdaságpolitikából és az intézmények tudatos szétveréséből fakadó versenyképesség-romlás ellensúlyozását szolgálják. Ez a kompenzáció azért fontos, mert a kormány kénytelen a feldolgozóipari exportszektort átengedni a külföldi tőkének. Ennek alapvetően két oka van; az egyik gazdasági, a másik pedig politikai. A piactorzító

²⁷ A hivatalos érvelés fő vonulata az, hogy az MNB-nek meg kell őrizni a monetáris szuverenitást, mindenkori cselekvőképességét. Kevesen értik, hogy egy olyan kicsi és nyitott gazdaságban, amelyik már bevezette a valuta teljes konvertibilitását és megnyitotta kapuit a szabad tőkeáramlás előtt, a monetáris szuverenitás már a múlté. Ilyen körülmények között a monetáris politika egyetlen lényeges eszköze a kamatok befolyásolása, igazítása. (Bokros, 2021b)

beavatkozásokkal versenyképtelenné tett gazdaság nem képes a termelékenység és a hatékonyság érdemi növelésére, bármennyi szónoklat hangzik el a kutatás-fejlesztés szükségességéről és bármennyi költségvetési támogatást adnak hozzá. A politikai tényező ugyanilyen fontos: a külföldi tőke egy része érdekeltté vált a rezsimegőrzésében, mert mind a leértékeléssel, mind hatalmas költségvetési támogatásokkal a szavakban nacionalista kormány jelentős anyagi előnyökhöz juttatja.

9. Az államosítást monopolizáció egészíti ki számos ágazatban, ami a piaci torzítást tovább fokozza. Az első ilyen terület a dohánykiskereskedelme volt. Ez segített létrehozni nagyszámú kiváltságos haszonélvezőt, akiktől a mind a versenyellenes szabályozás, mind a politikai rezsimegőrzés elvárható. A következő terület az iskolai tankönyvek kiadása volt, ami nem mellesleg az oktatás tartalmának áramvonalasítását is lehetővé tette. Mivel az iskolák iránymutatásokat kapnak arra, hogy milyen tankönyveket használjanak, ezért a tanszabadság jelentősen sérült. Ez remek példát mutat a gazdasági és a politikai monopóliumok közötti szoros kapcsolatra.

10. A kormány gyorsan cselekedett az önkormányzatok kiüresítése végett is. A helyi önkormányzatoktól elvették számos közoktatási és egészségügyi intézmény tulajdonjogát és központosították azokat. Nyilvánvaló cél az önkormányzatok kiüresítése, feleslegesség silányítása volt, hiszen legitim létük lényegét éppen a jó minőségű

közszolgáltatások nyújtása alkotja. Ráadásul a központosítás²⁸ megszünteti a maradék versenyt, ami korábban lehetséges volt és korlátozza a fogyasztó választási lehetőségeit. Nem meglepő, hogy a közszolgáltatások minősége folyamatosan romlik, különösen az oktatás és az egészségügy területén. A központosítás kívánatos mellékterméke a kormány számára a helyi demokrácia vesztes meggyengülése. A szétesést tovább fokozta a Fidesz vezető személyei részéről elhangzó nyílt fenyegetés, miszerint, ha a helyi társadalom több forrást akar kapni a kormánytól, akkor a helyi választók jobban teszik, ha olyan önkormányzatot választanak, amelyik kitűnő politikai kapcsolatokat ápol a központi kormánnyal. Ez a durva, gátlástalan fenyegetés és zsarolás nagyon világosan megmutatja mennyire szétesett a demokrácia és hová süllyedt a politikai kultúra Magyarországon.

11. Érdemes emlékezni arra a „megoldásra”, amit a kormány annak a több százezer embernek a „védelmére” alkalmazott, akik nem tudták fizetni a korábban felvett devizahiteleiket. Sokan már kényelmesen elfelejtették, hogy a deviza-alapú lakáshitelezés akkor kezdődött, amikor a szocialista kormány kénytelen volt korlátozni

²⁸ Fontos felismerni, hogy itt központosításról, nem pedig államosításról van szó, hiszen az önkormányzatok az állam részei. Ebben a tekintetben a hazai politika köznyelv gyakran rendkívül pongyola. A közszolgáltatások decentralizált nyújtása természetesen lényeges. Gazdaságilag a verseny lehetősége a legfontosabb, politikailag pedig az, hogy a helyi önkormányzatok a központi hatalom ellensúlyaként is működnek magán az államon belül.

azoknak a forint-alapú hiteleknek a támogatását, amelyeket még az első Fidesz-kormány határozott el. Amikor a forint 2008-ban drámai mértékben leértékelődött, százalékok jöttek rá, hogy forintban számított adósságuk az égbe szökött annak ellenére, hogy már évek óta fizették a havi törlesztést és a kamatokat. Nem kétséges, hogy a kormánynak lépni kellett, de az nem nyilvánvaló, hogy minden terhet a bankokra háritson. Mivel akkor még a legtöbb bank külföldi kézben volt, népszerű volt az a döntés, hogy minden veszteséget ők viseljenek. Külföldi tulajdonosaik kénytelenek voltak feltőkésíteni őket. Habár úgy tűnhet, hogy ez ügyes lépés volt, az egyoldalú és erőszakos megoldás súlyos károkat okozott általában a piaci bizalomnak és különösen a bankokba vetett bizalomnak. A pénzintézetek elleni éles és demagóg kirohanások azóta is lényeges és visszatérő elemei maradtak a populista-nacionalista kormányzati propagandának Magyarországon, sőt lelkes követőkre találtak Közép- és Kelet-Európa más országaiban is.²⁹

12. Végül hangsúlyozni kell, hogy a magasabb jövedelműek támogatása az önkényuralom büszkén viselt védjegye. Először bevezették az egykulcsos személyi jövedelemadót (SZJA), ami hamarosan 16, majd 15 százalékra csökkent. Ez az alacsony jövedelműeknek sok, a magas jövedelműeknek roppant kevés. Másodszer az SZJA csök-

kentéséből fakadó költségvetési bevételekiesés ellensúlyozására fel emelték az általános forgalmiadó (ÁFA) határkulcsát 27 százalékra, ami a legmagasabb a világon. Harmadszor – és ez a legfontosabb – csaknem minden szociális támogatás az adórendszer részévé vált, ami kirívóan igazságtalanná tette a közteherviselést és élesen ellentmond a társadalmi szolidaritásnak. Azok, akik nem dolgoznak, vagy kevés az adózott jövedelmük, képtelenek hasznot húzni az intézkedésekből. Ezek nyilvánvalóan a roma népesség ellen irányulnak, akiknek kevés bejelentett munkahelyük és alacsony jövedelmük van, viszont családjuk rendszerint nagyobb. A rasszista és szegényellenes döntések példája a négy gyermekes anyák életre szóló adómentesítése. Ez semmit nem nyújt azoknak, akik otthon vannak és nem keresnek semmit, viszont támogatja azokat a jómódú nőket, akik magas keresetű állást töltenek be és megengedhetik magukat háztartási alkalmazottak tartását. Ezzel szemben a családi pótlék, ami alanyi jogon jár, egyáltalán nem emelkedett az elmúlt több, mint egy évtizedben.³⁰

13. Az önkényuralmi rendszer az elmúlt évtizedben sok intézkedést hozott, amelyek hűen tükrözik

³⁰ Ennek a fejezetnek a második pontjában már említettem a rezsiszökkentést, ami szintén élesen szegényellenes természetű. Azok, akiknek nagy házuk van és úszómedencét fűtenek, jóval nagyobb mértékű támogatást kapnak, mint azok, akiknek csak egyszobás lakásuk van, vagy éppen az sincs. Az alacsony árak ráadásul a pazarlást ösztönzik, nem pedig az energiával való takarékoskosságot. Ez különösen rossz megoldás az éghajlatváltozás miatt.

²⁹ A lengyel, a román és a magyar helyzet legjobb összehasonlító elemzése megtalálható Hudecz (2012) cikkében.

illiberális és antiszociális világnézetét. Mindegyik arra mutat, hogy a Fidesz ellenzi a szabad piacot, a versenyt, a független vállalkozásokat és a jogállam által megfelelően védett magántulajdont. Ahelyett, hogy a jól képzett, kiművelt emberfők és felelős állampolgárok sokaságából álló társadalmat szolgálná, Orbán alattvalók létrehozásában érdekelt, akik boldogan feladják szabadságukat, közéleti érdeklődésüket és elkötelezettségüket az oligarchikus önkényuralom által látszólag nyújtott biztonságért cserébe. Mindig a politikai alávetés az első: vállalkozókat, magántulajdonosokat, munkavállalókat, támogatások haszonélvezőit bizonytalanságban tartják hacsak nem fogadják el az élősdi oligarchia uralmát, amely teljesen elfoglalta és bekebelezte az államot. Az egyén egyetlen menekülési útvonala a kivándorlás. És ez kulcsfontosságú. Mindaddig, amíg a határok nyitva vannak és a forint konvertibilis, a személyi autonómia utolsó bástyái megőrizhetők.³¹ Ez az oka annak, hogy a rezsím még nem nevezendő diktatúrának, hanem egy ideológia-vezérelt és korrumpált önkényuralomnak.

Felzárkózás jogállam nélkül?

Felmerül a kérdés, hogy egy ilyen szélesen és mélyen beavatkozó, monopolizáló, államosító, piactorzító és versenyellenes, a magántulajdont porlasztó, kirívóan antiszociális rezsím képes-e jobb gazdasági teljesítményre, biztosítani gyorsabb növekedést, szilárdabb pénzügyi egyensúlyt,

jobb életszínvonalat, nyugati szintű termelékenységet és hatékonyságot, mint egy olyan kormány, amelyik liberális gazdaságpolitikát és jól célzott szociális politikát folytat, miközben fenntartja, megőrzi és erősíti a jogállamot.³²

A felszínen úgy látszik, hogy a magyar gazdaság egészében pozitív évtizedet tudhatott maga mögött 2010 és 2019 között. A növekedés viszonylag magas volt 2014 és 2019 között a világméretű fellendülés idején, de világviszonylatban nem különösen magas és egyáltalán nem a másik három visegrádi országához képest. A 2008-as válság utáni stagnálást és lassú talpra állást követően (2012-ben a GDP másfél százalékkal csökkent) a növekedés a következőképpen alakult: 2014: 4,2 százalék; 2015: 3,8 százalék; 2016: 2,2 százalék; 2017: 4,3 százalék; 2018: 5,1 százalék; 2019: 4,9 százalék. A magas minőségű feldolgozóipari termékek kivitelének

³² Ez az állítás azért fontos, mert van sok olyan baloldali ellenzéki politikus és értelmiségi Magyarországon, aki félreérti az Orbán-kormány gazdaságpolitikáját, neoliberalisnak minősíti azt és szocialista megoldásokat követel. (például Halmai, 2020). A jelenlegi magyarországi rezsím gazdaságpolitikáját neoliberalisnak – vagy neokonzervatívnek – minősíteni alapvető félreértés, hiszen a liberálisok és a konzervatívok nemcsak védik, hanem erősítik a magántulajdont, a piaci intézményeket, a versenyt és a jog uralmát, a jogállamot. Ugyanez a félreértés figyelhető meg sok nyugati újságcikkben, amelyek az Orbán-kormányt gyakran konzervatív-nacionalistának minősítik. Míg a nacionalista jelző megfelelő, a konzervatív helytelen. Ugyanígy a nacionalista Trump egyáltalán nem hagyományos értelemben konzervatív, vagyis a kisméretű állam és költségvetési hiány híve, hanem radikális populist, aki sikeresen bekebelezte a Republikánus Pártot, átalakítva azt saját személyes érdekeit kiszolgáló gépezetté. Nem meglepő, hogy Orbán Trump közeli barátja lett. Madarat tolláról...

³¹ Bokros (2023)

köszönhetően, amit zömmel kiváló hatékonyságú és külföldi tulajdonú vállalatok állítanak elő, a hazai külkereskedelmi mérleg mindig többletet mutatott. Ennek és az EU hatalmas támogatásainak köszönhetően (amelyek rendre kb. a GDP 3-5-7 százalékára rúgtak) a folyó fizetési mérleg is többlettel zárt még ebben az időszakban. A növekedés és a munkahelyteremtés állami támogatása magasabb foglalkoztatási rátát (ez a 2012-es 50 százalék alatti értékről 2019-re 60 fölé nőtt) és alacsonyabb munkanélküliséget (ez a 2012-es 10 százalék fölötti értékről 2019-re 4 százalék alá csökkent) eredményezett. Az infláció viszont folyamatosan magas maradt elsősorban a ciklust erősítő, prociklikus gazdaságpolitika miatt. (Nagyjából 4 százalék körül lebegett, majd 2020 után jelentősen felgyorsult).

A költségvetési fegyelem nem a Fidesz márkajele. Az államháztartásnak az évtized folyamán mindig hiánya volt (rossz időkben 5%-nál nagyobb, de jó időkben is 3%-nál magasabb). Noha az évtized második felében az államadósság több, mint 12% ponttal csökkent (80%-ot meghaladó mértékről 70% alá), ez elsősorban a gyors növekedésnek és az akkortájt még alacsony kamatoknak volt köszönhető. 2020 után azonban az államadósság viszonylagos mértéke újfent növekedett. A hazai megtakarítások és a magánszektor beruházásai, különösen azok hatékonysága alatta maradtak mind a lehetségesnek, mind a kívánatosnak, ami a termelékenység kis növekedésében, a javulás elmaradásában tükröződik. Nem véletlen, hogy Magyarországnak még a növekedés számára kedvező kegyelmi időszakban sem sikerült

fölzárkózni a nyugati gazdaságok átlagos termelékenységéig, hatékonysági színvonalára, vagy megközelíteni azt. (Ma pedig ismét távolodunk ettől.)

A 2020-ban kibontakozó világméretű koronavírus járvány véget vetett ennek a kegyelmi időszaknak. Az önkényuralmi kormány azonnal pánikba esett és még szélsőségesebb keresletbővítő politikával igyekezett ellensúlyozni a gazdasági teljesítmény időleges megtorpanását, egyes ágazatokban jelentős visszaesését. A monetáris és fiskális záporosó azonban rendkívül eltúlzott volt, ami erőteljesen és szükségtelenül felpörgette a hazai inflációt. Mint láttuk, a kormánynak kapóra jött Oroszország háborúja Ukrajna ellen, mert az árak emelkedését rákente a háborúra, illetve az EU-által bevezetett szankciókra. (Kevesen tudják, hogy a magyar kormány az Oroszország elleni összes szankciót megszavazta; az ellenzék sajnos nem volt képes a képmutatást leleplezni, a szavazók tudomására hozni.) Mindenesetre a külső gazdasági helyzet romlása, valamint az EU-támogatások részleges megvonása jelentősen megnehezítette az Orbán-kormány helyzetét, erőteljesen fokozta a magyar gazdaság növekedési és egyensúlyi nehézségeit és beprogramozta immár nemcsak a közép-európai (visegrádi és balti) országoktól való leszakadásunkat, hanem Romániával szemben növekvő hátrányunkat is. (2023-ban a hazai gazdaság stagnált, vagy egyenesen visszaesett.)

Záró megjegyzések

2010 és 2020 között Magyarország gazdasága ugyan növekedett, de ez nem vezetett felzárkózáshoz. A tör-

ténelmi cél immár elérhetetlennek tűnik. Ennek legfontosabb okai közé tartozik, hogy a csak nemrégiben újjászületett kapitalista piacgazdaság súlyos torzításoktól szenved (államosítás, monopolizáció, protekcionizmus, versenykorlátozás, személyválogatás, korrupció, az állam bekebelezése a zárt oligarchia által stb.). A legfőbb baj, avagy a bajok eredete a jogállam szétesése, a joguralom, a liberális demokrácia szándékos és módszeres lebontása. Az úgynevezett illiberális demokrácia létrehozásával, amely nem más, mint kevésbé leplezett önkényuralom, elvesztettünk egy újabb évtizedet.³³

Az EU tagjaként Magyarország nem válhat zárt gazdasággá és társadalommá. Amíg tagjai vagyunk az EU-nak, addig a totalitárius diktatúra kizárható a jövőbeni fejlődési alternatívák közül; viszont a további szétesés nem. Ez az oligarchikus önkényuralom következménye, amelyik felszámolta a jogállamot.

A szabad piac politikailag meghatározott és manipulált küzdőtérre korcsosult, ahol a siker és ennek mutatója, a nyereség nem a termelékenység, a hatékonyság és a versenyképesség függvénye, hanem azt a folyamatosan felmutatott politikai hűség, az uralkodó oligarchiához való kiszolgáltatott közelállás alapozza meg. Ilyen körülmények

között még a szűken anyagi alapon felfogott felzárkózás is elérhetetlen marad. Hiába dörgölözik az Orbán-rezsim hasonszórú önkényuralmi, vagy diktatórikus rendszerekhez (Kína, Oroszország, Törökország, Azerbajdzsán) ezek az országok nem testesítenek meg és nem kínálnak vonzó civilizációs alternatívákat. Ahhoz, hogy a gazdasági fölzárlkozás valósággá váljon, egy alkotmányosan korlátozott, áttekinthető, demokratikus, elszámoltatható, tisztakezű és egyszersmind jó minőségű állam szükséges, ami élvezzi a nép bizalmát. A nacionalista-populista önkényuralmat fel kell számolni. A kapitalista piacgazdaságba és a liberális demokráciába való átmenetet tudatos intézményépítéssel újra kell kezdeni.

Köszönetnyilvánítás

Ez a tanulmány jelentős hasznot húzott Bauer Tamás és Csillag István, a magyarországi gazdasági és politikai rendszerváltás első húsz évét meghatározó vezetőinek észrevételeiből. Az angol nyelvű eredeti a Central European Business Review című folyóiratban jelent meg 2021 júniusában Prágában. A magyar változatban elhagytam a külföldi közönség számára írt bevezetőt, de a szöveg gazdagodott néhány kiegészítéssel, több új lábjegyzettel és hivatkozással.

³³ Az "újabb" kifejezés arra utal, hogy a felzárkózás szempontjából a rendszerváltás utáni második évtized sem volt különösebben sikeres. Erről szólt "Elvesztett évtized" című tanulmányom, ami 140 pontban vázolta föl a sikeres felzárkózás érdekében szükséges teendőket. Bokros (2013b)

- Balcerowicz, L. (1995): *Socialism, Capitalism, Transformation*. CEU Press
- Berend T.I. (2010): *The Hungarian Economic Reforms, 1953-1988*. Cambridge University Press
- Bokros L. (1998): *Stabilization without Recession. The Success of a Long-Awaited Financial Adjustment in Hungary*. In: Scheherazade, R. (ed.): *Financial Crisis Management in Regional Blocks*. Kluwer Academic Publishers
- Bokros L. (2013a): *Accidental Occidental. Economics and Culture of Transition in Mitteleuropa, the Baltic and the Balkan area*. CEU Press
- Bokros L. (2013b): *Elvesztett évtized. A magyarországi gazdaság- és társadalomfejlődés újabb zsákutcája és a még mindig lehetséges modernizáció alapvetése*. *Élet és Irodalom*, 51-52. szám
- Bokros L. (2014): *Regression. Reform Reversal in Hungary after a Promising Start*. In: Aslund & Djankov (eds): *The Great rebirth. Lessons from the Victory of Capitalism over Communism*. Peterson institute of International Economics
- Bokros L. (2015): *Hanyatlás*. *Élet és Irodalom*, 1-2.szám
- Bokros L. (2018): *A baloldal árulása*. *Élet és Irodalom*,
- Bokros L. (2019): *Szabadság és Szolidaritás*. *Élet és Irodalom*, 26.szám
- Bokros L. (2021a): *Socialism – The Tragedy of an Idea. Possible? Inevitable? Desirable?* Springer Nature
- Bokros L. (2021b): *Az újjáépítés csiszolatlan sarokkövei I. Állami pénz és költségvetés*. *Élet és Irodalom*, 6. szám
- Bokros L. (2023): *Az állami homlokzatú oligarchikus önkényuralom politikai gazdaságtana*. *Élet és Irodalom* 51-52.szám
- Brown, A. (2010): *The Rise & Fall of Communism*. Vintage Books
- Debreczeni J. (2012): *A 2006-os őszi DeHuKönyv*
- De Tocqueville, A. (2008) *The Ancien Régime and the Revolution*. Penguin Classics
- Fidesz (2009) *Választási Program*
- Gati, Ch. (2006) *Lost Illusions. Moscow, Washington, Budapest and the 1956 Hungarian revolution*. Woodrow Wilson Center Press and Stanford University Press
- Halmai G. (2020): *Trump és Orbán*. *Élet és Irodalom*, 51-52. szám
- Holzmann, R. & Hinz, R. (2005) *Old Age Income Support in the 21st Century*. The World Bank
- Hudecz A. (2012): *Párhuzamos történetek. A lakossági devizahitelezés kialakulása és kezelése Lengyelországban, Romániában és Magyarországon*. *Közgazdasági Szemle*, LIX.
- Jezek, T. (1997): *The Czechoslovak Experience with Privatization*. *Journal of Economic Affairs*, pp. 477-488.
- Kornai J. (1997): *Editorial: Reforming the Welfare State in Postsocialist Societies*. *World Development*, 25(8), pp. 1183-1186.
- Kornai J. (2008): *From Socialism to Capitalism. Eight Essays*. CEU Press
- Lomax, B. (1976): *Hungary, 1956*. Allison & Busby
- Magyar B. (2016) *Post-Communist Maffia State. The Case of Hungary*. CEU Press
- Mong A. (2012) *Kádár hitele*. Libri
- Tőkés, R.L. (1996): *Hungary's Negotiated Revolution: Economic reform, social change and political succession*. Cambridge University Press
- Ungváry R. (2014): *A láthatatlan valóság. A fasisztoid mutáció a mai Magyarországon*. Kalligram